

Traducción al ayuujk desde la variante de Tlahuitoltepec

Díaz Gómez, José Guadalupe

2015-03-20

<http://hdl.handle.net/20.500.11777/637>

<http://repositorio.iberopuebla.mx/licencia.pdf>

Fotografía: Tobias Lindman

Mää

ja

měj

ëxpëjtääjk

ISIA

jam

ja

të'ëxyëjktë

Traducción al ayuujk desde la variante de Tlahuitoltepec

José Guadalupe Díaz Gómez

Ku yé yéknajää'wën ja' yé'ë, jam yé'ë mäa tyunyé jyatyé, mäa yéktseënë yéktané (Díaz, 2006) nayte'n säm yé ayuujkwënmaa'ny wyä'any, yé éxpéjken kyéja'pijkpy yé jää'y yé', tattéjkéyep, ku ja jää'y tseënë ttané ja tsojken, tjawé ja nay'ejxkappé ja nakyuppéké ja namyépékké, yékjamyétaty yékwentsé'ëké, ku jyaa'aty méti' yékméjpkékkéyep mäa tsyëënë tyané, ku jam jaty ja awä'ats'ajtén jéts tméwejt tmékajt ja nyéé' ja tyuu'...jéts ké'm t'ejxt tpäat jotkujk méti' memp kétäkp (CEA-UIIA, 2008)

Ku yé wenmäa'ny njääkyukka'ant, méti' yé ISIA kyajxpy ja' yé' mäa nyawejtséyë ja nääjk käjp méet ja éxpéjktääjk, mäa ja méj éxpéjpké nyatyaputékkéyë ja kunääjk ja wyején kyajén. Yä'at méj éxpéjktääjk jam yé tsyoo'ntä'äky méet ja Servicios del Pueblo Mixe A. C. (SER A. C.) jamyép ee'pxmakmäjks juméjtéyëp ja éxpéjken wënmaa'ny méet ja äaw ayuujk tmémay tmétajy. Jam myäjk juméjtëp, ojts méet nyapikéyë ja Sistema Universitario Jesuita, wënets jate'n ojts ja éxpikyää'y yék'awäämukté, jéts t'ejxtët tko'otët ja ayuujk tsenáa'yén, ttanépéktääkëtët tii méj éxpéjktääjk mupäat jatya'a tuu'wetsp ayuujkäjpeety. Kyémajtsk juméjt jate'n ojts tkäjpäktä'äktë ja jotmay:

Ku y'ity ja ayoo'n jujkyäjtén ka'ap éy tsuj ka tsenáa'yén nyaxy, tsep ja nëe-tuu' mäa tu'uk tu'uk ja nääjk-käjp, ka'ap tuknäx pyäaty méti' ja käjp tyajujkyäjtëp jam ja' pën myéet kyaméet, tékäjts'atëtsp ja tukméku'uk'äjtén tukjäa'y'äjtén, téékéyatëtsp ja ayuujkjää'y'äjtén, ka'ap ja éxpéjktääjk nyéé'witsy tyuu'witsy yélxon. Patskéjxpts yé ISIA ojts tsyoo'ntä'äky éxkatsp käjp jam 2006.

Majtsk ja éxpéjken yé ISIA ojts wyéxujkjuméjtëp tnépéktääké, myétu'uk mäa ja käjpxén matyääjkén yékné'éxpéké méti' käjp métunp, ja mäa yéktanépéktääkët ja kumää'yén wéntséjkén méet ja nääjk-käjp. Jéts xyem myaktäxkjuméjtëp tyéktsoo'ntä'äky jat'u'uk, ja éxpéjken nëjum ja nääjk-käjp ja wyején kyajén, ojts yéknéwënmayé ja ta'éxpéjpkajt ku ja éxpéjktääjk tyuu'yé'ety tyuu'päatt méet ja nääjk-käjp. Jate'nts jap kyojpktany méti' mépäat yékkutyu'mp ku ja éxpéjken wënmaa'ny yék'ejxä'äkt yékpéktä'äkt, ja nawyejts-oowé méet ja käjp, ja nääxwii'nyäjtén naywyéntsé'ëké, ja éxpéjken ja wején kajén méti yéktseenaapy. Yä'at méj éxpéjktääjk nënyapyääjtëp méet ja éxpéjken wënmaa'nkyojpk méti' tuujnép jäjtëp mäa te'n jam kya'éyë, mäa ja tyunkpäaty ja mäjäa'y ja tsyénää'yén méti' té yék'ejxné yéktuné, jéts mäa ja éxpéjken tmémay tmétajy sutso yékméwejt yékmékajt méeti', mäate'n jam kya'éyë (Díaz, 2006).

Ja' yé ISIA tyunpy, jéts ja unä'äktéjk tpaattët t'ejxtët ja méj éxpéjktääjk, tjaak yéktuu'yé'etyët y'éxpéjken, waanëm ja ayuujkjää'ytyé jéts nayte'n ja mé'ayuu'kjää'y. pats ojts yéknéwënmayé ku ayuujk käjp jéjty yékojt yé éxpéjktääjk, mäa mye'entët jyä'ättët ja unä'äkté may äaw may ayuujk. Yé ISIA, awénkujk éxpéjktääjk yé'ë, mäa nayte'n ojts yéknéwënmayé ku ja unä'äk ka' ta'ayo'otët ja kyaaky ja tyojkx pats yé éxpéjktääjk té tanéppäaty ja kaatyääjk, nayte'n ku ja meeny y'ity kya'ity mupäat wajnjaty tkuju'utyët ja y'éxpéjken u nayte'n tunk kéjxp. Jate'n ja ISIA tja tuny ja tyunk, jéts ja unä'äk ka' yéktuu'tuktët tsyowkéjxp yé éxpéjken, ka'te'n jyäjtkné, säm ja Marcela Santiago wyä'any:

Ka'ap éjts ja nteety ntääk meeny kyéjxp xputékké, méjné éjts ja ntääk, ké'm ja iij nyay'atunéyë. Tu'ujts na'ap ja. Namyétpyääjtëp éjts, jamé nniikxy tunpé wäjkwemp, tu'uk'akuky xyéew apiky ntuny jéts jat'u'uk tsuutéké, jate'nts éjts ja nmeeny npäaty méti' ja nké'ëk ja nwet, ja npéktä'äky ja nta'éxpéjpkajt ntajuupy, méti' tyim tsyojkép kujkpxuméjt. Jéts ja ntéjk akujuu'ny tu'uk éjts ja fundación xmé'ëy putéjken.

Nayte'n yē ɛxpɛjɛkpɛ tɛmɛtɔy'aktɛ jatɔ'uk ja jotmay ku yāā y'ettɛ ISIA, ku ja tyeety tyāāk tɛtsoo'ntututɛ, ku wɛntɛkatsy ja ɛxpɛjɛkɛn tyuu'yɛ'ɛy, jɛts a'ats wɛnkuwojɛpɛ ja ɛxpɛjɛpɛ nayjaayɛts tmɛwɛjy tmɛkɛjy ja tsyɛnāā'yɛn.

Ja ka'tɛjɛkmukkɛ tsɛnāā'yɛn. Ja unā'āk pɛn ɛxpɛjɛktɛjɛp ISIA, jam tsooyontɛ Veracruz, Nayarit, Chiapas, Puebla jɛts ja wājɛkwɛmpɛt kawɛnāāk kājɛp, ja kukājɛpɛn unā'āk ɛxpɛjɛkpɛtɛ nɛwaaɛnɛtɛ, jɛts tɛki'pxymyājɛkmajtsk kājɛp apiky tsooyontɛ. Maytsɛn ja unā'āk yāā tsyɛɛnɛtɛ ka' mɛɛt ja tyeety tyāāk, sām ja Marcela Santiago wyā'any:

Kuyɛp ojts yāā nminy jam myajtsk jumɛjtɛp, ma-jtsk oojɛnɛm n'ats ɛtsy jam nkājɛpkɛjɛp, ku ɛɛts natyɛpoo'kxɛ yɛ ɛxpɛjɛkɛn metunpɛ ɛjts nijɛkxy, nayte'n ka' nyɛpɛtsɛmɛ j'akɛ tsowɛ ja puɛjɛkujuu'nyɛ.

Ku ja tyeety tyāāk tɛtsoo'ntu'utɛ. Ku ja ɛxpɛjɛkpɛ naty'u'uk jya tsɛɛnɛtɛ, jate'n nyayjāwɛyɛtɛ ku ja myɛku'uktɛjɛk tka'mɛjɛpɛktrā'atɛ pɛnɛ ɛxpɛjɛktɛp, sām ja Marcela Santiago tmɛkajɛpxy:

Jamɛ nɛmakooxk nmɛka'axtɛ, jɛts nyɛtu'uk tkamɛpɛktɛ ku ɛjts n'ɛxpiky. Jate'n ja tjāwɛtɛ nukoo nyɛkwɛntɛkɛy ja xɛwɛ ja et, pɛ pats jate'n wyā'antɛ ka'ap ja nɛtu'ukɛn tɛ y'ɛxpɛktɛ. Nja'ats ayoojɛp ɛjts ku nkɛ'm mɛku'uk ka' xmɛpɛktɛ, jɛts ja wɛnkjāā'y nɛ'ekɛ xkɛpɛktɛ ɛk xɛputɛkɛtɛ.

Ku wɛntɛkatsy ja ɛxpɛjɛkɛn tyuu'yɛ'ɛy. Yɛ ɛxpɛjɛkɛn ISIA, tɛkājɛtsyɛn yɛ'ɛ ja may kyājɛp may āāw nyɛwɛnmāā'ny, pats ja ɛxpɛjɛkɛn jate'n tyuu'yɛ'ɛy, jam ja yɛk'ɛxpɛjɛkpɛ pɛn jayɛ kājɛpkijxy tsɛɛnaatyɛp jɛts mɛɛt ja ɛxpɛjɛkpɛ tyunɛ jaayɛ, jats ja yɛk'ɛxpɛjɛkpɛ pɛn'ats mɛntɛp wɛnp'o'o. Jam ja ɛxpɛjɛkpajɛ mɛti' nɛxɛɛpayɛ'ɛy ɛɛ'pxmajɛkmajtsk jɛts jatɔ'uk wɛxijɛkxy tuktujɛk. Ja Sistema Universitario Jesuita pyɛktakpy ja yɛk'ɛxpɛjɛkpɛ jɛts nayte'n ja wɛnkɛpɛ ɛxpɛjɛktrāājk yɛk'amɛtɛy may'ajtkɛjɛp ja yɛk'ɛxpɛjɛkpɛ.

Yɛ ɛxpɛjɛkɛn mɛti' wɛnp'o'o jantsy may ja āāw wɛnmāā'ny tjamɛɛtɛ, jɛts ku jap jyaatu'u'yɛ'ɛy ja ɛjɛn koo'wɛn internetjɛtɛpy ɛɛ tsyɛppɛ, jaayɛ ka-jaayɛ tyuny yɛ internet, ka'ap jatɛyɛ ja yɛk'ɛxpɛjɛkpɛ tyɛkwɛnpɛttɛ ja tunk māā jeexyɛ tɛ tkājɛpxɛputɛkkɛ, jɛts waanɛ ku ja yɛkɛxpɛjɛkpɛ jate'n ya'ats a mɛntɛ [jam ya'at 21 mayɛ po'o ja ɛxpɛkpɛ tmatyākpɛtsɛmtɛ].

Ja wɛntɛkatsy kukājɛp jujɛyājɛn. Jap ɛxpɛjɛkpajɛtɛpy yɛknā'anāmp jap ku yɛ āāw ayuujɛk yɛkɛxpɛkt maktaxkpat. Ku ojts tsoo'ntā'aky yɛ ISIA, yɛ Ayuuk'āāw ja'yɛ ijty yɛknɛ'ɛxpɛjɛkpɛ yɛk'jā'y yɛk'jɛ'ɛtsy. Ku tɛ myayɛ'atɛtsnɛtɛ yɛ ɛxpɛjɛkpɛ, tɛ myɛnɛtɛ may kyājɛp may āāw, pats nayte'n tɛ tsoo'ntā'aky māā yɛknɛ'ɛxpɛkɛt yɛ maykyājɛp āāw wɛnmāā'ny, ja ɛxpɛjɛkpɛ pɛn ijty nukoo atsootɛp ja'akɛjɛp ku ja nyāājk ja kyājɛp ayuuk'ɛtjɛjty ayuujɛkjāā'yɛk ja'atɛ,

kuwānɛts ja tɛ nyay'ɛjɛkapyɛtɛ kutam wɛnk kājɛp wɛnk ayuujɛk.

Ku ɛjts ojts njā'aty yāā ISIA, jate'n ɛjts wɛnaty njāwɛ kumɛ namay yɛ ayuujɛktɛ, pats ja ayuujɛk'āāw ja'yɛ yɛktuk'ɛjxt pɛn ayuujɛktɛ. Tɛts nayte'n nyɛ'awā'atsy ja wɛnk ayuuk ja nyɛ'ɛxpɛjɛkɛn ɛjɛm ja ombɛyiuɛts. Njanajāā'wɛp ɛjts ku jaa may'āāw ka'ats wɛnats nmatɛnyɛm sāā yɛkkajɛpxy, nayɛ ISIA ɛjts ja tɛ xukmɛwɛjy jɛts n'ɛjɛkajɛpnɛ ku nayte'n ja may'āāw xyɛkkājɛp kaxi'ikyɛn wɛnɛ'n atɛm n'ayuujɛk kajɛp'ajtyɛntɛ [Ajeandra Rangel Cuellar, ja ɛxpɛjɛkɛn nyɛ'ɛxpɛjɛkɛp myɛmaktāxk pat].

Ja'ats wɛnkuwojɛpɛ nayjaayɛts tmɛwɛjy tmɛkɛjy ja tsyɛnāā'yɛn. Tɛkatsy jɛts mɛjɛkɛn yāā ja ɛxpɛjɛkɛn, māā ja jāā'y y'ɛxpɛjɛkmuktɛ maykyājɛp may'āāw, jate'n ja ɛxpɛjɛkpajɛt nyɛ'anā'mɛn ku ja kɛ'm kunāājk āāw ayuujɛk kyatɛkɛ'ɛty, ja nāājk ja et yɛkwɛntɛs'ɛkɛt, ja kājɛpxɛn matyāājkɛn ja nāājk kajɛp nyatyamɛtunɛt, nayte'n māā ja ɛxpɛjɛkpɛ yɛktuu'mo'tɛ ku nayte'n ttamɛtu'utɛt ja nyāājk kyājɛp ja y'ɛxpɛjɛkɛn. Jatɛntɛn ja ɛxpɛjɛkɛn, ja wɛjɛn kajɛn yāā tyuu'yɛ'ɛy māā ja yɛk'ɛxpɛjɛkpɛ kyājɛtsɛɛnɛtɛ jɛts ja yɛk'ɛxpɛjɛkpɛ mɛti'ats mɛntɛp, ja unā'ajɛk yɛkmɛɛt'ɛxpɛktɛ, yɛkmɛɛttuntɛ, tyuntɛp ja kɛmuuny tyunk, ja kājɛp mɛtunk, ja ijxy jāāwɛ yɛktuny yɛkkajɛpxy, wɛxujɛkyāxp jɛpy tsoo'ntā'aky ja ɛxpɛjɛk jɛts y'apāāttɛ tuktujɛkyāxp koots. Ku ja ɛxpɛjɛkpɛ tmɛmajatā'aky yā'at ɛxpɛjɛkɛn, māā tmɛwɛjtɛ tmɛkajɛtɛ ja tsyɛnāā'yɛn, tuk'ɛxpɛjɛkpɛ nyapyutɛkkɛyɛtɛ nyapyukkājɛpxɛyɛtɛ, māā tɛ yɛktanɛpāaty ku ja yɛk'ɛxpɛjɛkpɛ nɛtu'ukjaty tjaakkājɛpxwɛjɛt tkājɛpxɛputɛkɛt ja ɛxpɛjɛkpɛ, nayte'npāāt ja kujɛɛn kutɛjɛk māā tyɛjɛk'anuu'kxtɛ kyājɛpxwɛjɛtɛ,

Kumɛ myɛtu'uk'oojk ɛjts ntsɛɛny npɛtsimy, pats may wɛnats nkamɛtapyāaty yā'at ɛxpɛjɛkɛn, Sāāte'n ntejɛnt ja ɛxpɛjtāājk?, ja nmɛɛt ɛxpɛjɛkpɛtɛ?, n'ɛjxā'mp ɛjtsɛn ja ɛxpɛjɛktāājk?, tɛkɛk po'o ɛjts ntāā'nɛy'iiny wɛnɛts yɛ mujktāājk ɛxpɛjɛkɛn ISIA ojts n'ɛjxany. Mɛj ojts nja jāwɛ ku jɛpy jɛts kootsnɛm y'apāātɛ yɛ ɛxpɛjɛkɛn, yɛ wɛnp'o'o'ɛxpɛjɛkɛn. Tyimy jawanjaty ojts nkapɛtsm-nɛ, mɛjɛk ojts njajo'aty ja kutɛjɛk māā ntsɛɛnɛ, ja nyɛk'ɛxpɛjɛkpɛ mɛjɛk nayte'n ojts xpukājɛpxɛ [Jate'n ja Verónica tɛmatyā'aky, ja' y'ɛxpɛjɛkpy ja kukājɛp kājɛpxɛn matyāājkɛn, myɛmaktāxkpat].

Yāā ISIA, nɛmakɛ'pxy ja ɛɛ'pxmajɛktāxujɛk myatsyoo-muktɛ yɛ ɛxpɛjɛkpɛtɛ, nɛkukwa'kxy nyaxy yɛ tɛ'ɛxyjɛk yāā y'ɛxpɛktɛ, Ayuujɛkɛt, Dixizɛt, Nuuazavɛt, Ikoosɛt, chinantɛkɛt, Chontalɛt, popolukɛt, tzeltalɛt, nahuɛt jɛts wixarɛkɛtkjāā'ytyɛ. Jap nɛ'ekɛ (39%) ja tɛ'ɛxyjɛktɛ, pɛn y'ɛxpɛjɛktɛp ja *kumāā'yɛn wɛntɛjɛkɛn mɛɛt ja nāājk kājɛp*, jɛts tpāyɛ'ɛy ja *nɛjum ja nāājk-kājɛp ja uɛjɛn kyajɛn* ja y'ɛxpɛjɛktɛp (36%) jɛts jap (25%) pɛn nyɛ'ɛxpɛjɛkɛtɛp ja *kājɛpxɛn matyāājkɛn mɛɛtɛp kājɛp*. Yā'at tɛkɛkɛkpɛ ɛxpɛjɛkɛn

mějkěn yě jyanatyaputėkėyět ja kunääjx-kukájpx jěts eyět pyäättēt ja jāā'y ja tsyēnāā'yēn. Jěts yěkmėwėnmāā'nyppyäättēt mää ja mějkkájpx ja et ja nāājx wyanjaty, ku ntamě'ějxa'an yě ěxpějkkěn mēēt ja tuntāājk mää ja ěxpikyjāā'y ěxaa tyunētē, may jam tyuntē mää ja tuntāājk mēti' tyunk'ajtēp ja ěxpějkkěn jěts ja nāājx-kām tyunknėpėktāākē.

Yě ISIA tsyějkypnajāāwēt määttunk, tiittunk tsojkėp yāā ayuujk'et, jěts tii tu'uk jatuu'uk tyuntėp pėn tē y'ěxpějkk'apāātētē, pats ojts 2010 tyėktiy t'amētėy mēēt ja ěxpějkkpėtsėmpētē tii jaty tyuntėp jěts sāātē'n t'ejxtē tjāwētē yě ěxpějkkěn yāā ISIA. Ku tē yėk'ijxy ja nėky jam 2011 jěts 2012 nėwėxijky maktujt tē tyėk'apāātētē, mää jap nyėkaxi'iky ku e'pxmājk ja tē'ėxyėjk tē t'ěpėktē ja kumāā'yēn jěts ja kájpx matyāājkěn. Ku yėk'a'ejxmuky ja yāā'y ja tē'ėxy ja tuu'nėn, nė'ekē ja tē'ėxyėjk tē tyunkpāāttē (70%), jěts mää tyuntē: ěxpějkkěn tunk (43%), ja kájpkutuu'nėn (29%), ja kė'mtunk (14%), jěts ja ka'jekymėtunk (14%). Jěts tiijatyēn tyuntėp jam tuntāājkjotp, (60%) ja tē'ėxyėjk yėktunmo'ontē mää yėktamėkuy'ejxtē twėntanēt ja tunk, ěyėp pāājtėpts ja nyėtuny jěts tuktajotkujk'aty ja yėktunpē. Ja yėktunpē, ěy ja tyunpē tjāwētē, puttuu'nėtėpėk, jěts myėtapyattėpėk tsutso t'ejxā'ant ja tyuntāājk.

Ku jatē'n tyėktuu'yē'ėtyē ja tyunk jam mėkājptuntāājk, ja Esperanza del Carmen tnėkajpxy:

Mějkk ja tē'ėxyėjk ja tyunk ku ttattėkkē tyėktsoo'ntā'aktē ja kájpkutuu'nėn. Mějkk ějts yě ISIA ntamjēj jāwē pē tēxē njāwē xnēē'mē'ėy tuu'mē'ėy mää ja tē'ėxyėjk ka' jājtknē ja awā'ats'ajtėn tpāāty. Ja'apē ěxpějkkpē ějts ojts njāwē xpāāty mää ja tē'ėxyėjk pyāāt'aty takkájpxēt. Ka yě ISIA ja'ayē tyanyē yě nyē'an'amėn meti' y'ěxpějkkp ja'ayē mējnkėyjetypy ja nē'ekē tyunpy kyajpxpy mēti' yėktsėnaapy kájpx kájpx.

Jatukpiky ja tē'ėxyėjktē pėn ka' tyuntē, ka' tē t'ěxā'ātē ja tyunk jěts tē y'amajtskėnyētē uk tyāāk'ajtėnētē.

Bibliografía

- CEA-UIIA (2006). *Modelo educativo* México: Centro de Estudios Ayuuk-Universidad Indígena Intercultural Ayuuk.
- CEA-UIIA (2006). *Hacia dónde vamos. Un diagnóstico de la Región Mixe.* México: Centro de Estudios Ayuuk-Universidad Indígena Intercultural Ayuuk.
- Díaz Barriga, F. (2006). *Enseñanza situada: vínculo entre la escuela y la vida.* México: Mc Graw Hill.
- Rodríguez, J. (2010). *Evaluación diagnóstica del entorno laboral en la región del Bajo Mixe. Determinación de las capacidades y limitaciones de formación profesional en el Instituto Superior Intercultural Ayuuk.* México: Instituto de Investigaciones sobre Desarrollo Sustentable y Equidad Social (INDSES) de la Universidad Iberoamericana Ciudad de México, Instituto Superior Intercultural Ayuuk.
- Rodríguez, J., Santiago, A. (2014). *El logro laboral de los egresados del Instituto Superior Intercultural Ayuuk y percepciones de su formación universitaria.* México: Programa de Interculturalidad y Asuntos Indígenas de la Universidad Iberoamericana Ciudad de México, Instituto Superior Intercultural Ayuuk.

Fuentes orales

- Asamblea Universitaria del Instituto Superior Intercultural Ayuuk. 21 de mayo de 2014.
- Alejandrina Rangel Cuellar. Estudiante del cuarto semestre de la licenciatura en Educación Intercultural.
- Esperanza del Carmen González Valentín. Egresada de la licenciatura en Comunicación para el Desarrollo Social.
- Marcela Santiago Antonio. Estudiante del cuarto semestre de la licenciatura en Educación Intercultural.
- Verónica Robles Martínez. Estudiante del cuarto semestre de la licenciatura en Comunicación para el Desarrollo Social.